

Over de Theorie van het Staatsmonopolistisch Kapitalisme

OVER DE THEORIE VAN HET STAATSMONOPOLISTISCH KAPITALISME.

Bij de theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme gaat het om een analyse van de verschijningen en wetmatigheden van de ontwikkeling van het kapitalisme onder de tegenwoordig geldende voorwaarden. Het staatsmonopolistisch kapitalisme is evenals het imperialisme zelf, een wetmatig produkt van de ontwikkeling van deze produktiemiddelen en het wordt door de wezenlijk kenmerken daarvan bepaald, d.w.z. dat het monopolie er de economische basis en het hoofdkenmerk van is. Als men het staatsmonopolistisch kapitalisme abstrakt wil omschrijven, in zijn algemeenste vorm, dan moet men het als een hogere vorm van de monopolisering beschouwen, als een uitbreiding van de economische macht van de monopolies door de macht van de staat, die noodzakelijkerwijs - als resultaat van de immanente wetmatigheden van de kapitalistische produktiewijze - voortvloeien uit de bereikte socialisatiegraad van de produktie en de daarvoor bepaalde voorwaarden voor de ontwikkeling van het kapitalisme vormen. Het is het resultaat van de toespitsing en van de ontwikkelingsvormen van de aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstellingen, die door de gehele ontwikkeling van dit systeem heenloopt. Uit de ontwikkeling van het kapitalisme zelf zijn een serie nieuwe voorwaarden ontstaan, hebben respektievelijk oude voorwaarden een kwalitatief nieuwe betekenis gekregen, die weer van invloed zijn op de verschijningsvormen en wetmatigheden van de huidige kapitalistische ontwikkeling; weliswaar zonder deze ontwikkeling fundamenteel te veranderen, omdat de grondslag van deze produktiewijze niet wordt opgeheven.

Uitgangspunt van de analyse is de ontwikkeling van de aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling, die aan de kapitaalbeweging zelf nieuwe voorwaarden stelt. Het maatschappelijk karakter van produktie en produktiekrachten wordt steeds duidelijker en het komt

derhalve in steeds sterkere tegenstelling tot de door de kapitalistische toeëigening gekenmerkte produktieverhoudingen te staan. In dit verband is de wetenschappelijk-technische revolutie, als algemene voorwaarde waaronder de kapitaalakkumulatie zich tegenwoordig moet voltrekken, van bijzondere betekenis.

De tegenwoordige ontwikkeling van het kapitalisme is echter ook in ander opzicht aan nieuwe voorwaarden onderworpen. Het kapitalisme heeft zijn historische opdracht van de ontwikkeling van de produktiekrachten vervuld en bevindt zich nu in het stadium waarin het afgelost wordt door een hogere vorm van maatschappelijke produktie. De belangrijkste vormen en resultaten van deze ontbindingsverschijnselen zijn het ontstaan van een socialistisch wereldsysteem, het verval van het imperialistische koloniale systeem, de toeneming van de organisatiegraad en de macht van de arbeidersklasse, evenals die van andere werkende klassen en lagen, alsmede de toenemende wil van deze klassen en lagen zich weer te stellen tegen de druk van het kapitaal; er ontstaan democratische massabewegingen. Het konkrete wereldgebeuren toont dagelijks dat ook van deze kant tegenwoordig voorwaarden voor de ontwikkeling van het kapitalisme beslissend beïnvloed worden.

Uit deze twee complexen resulteren de wezenlijke oorzaken voor de vorming van het staatsmonopolistisch kapitalisme. Deze voorwaarden beïnvloeden op de meest uiteenlopende wijzen de verschijningsvormen en bewegingswetten van het hedendaagse kapitalisme en ik moet me derhalve vanwege de tijd beperken tot het aangeven van slechts enkele wezenlijke kenmerken van de theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme. Om een algemeen beeld van het wezen en van de ontwikkeling van het systeem onder de genoemde voorwaarden te schetsen, zal ik kort op het staatsmonopolistisch kapitalisme als ontwikkelingsvorm van de kapitalistische produktieverhoudingen ingaan, alsmede twee fasen van de vorming van het staatsmonopolistisch kapitalisme, die direkt tot de tegenwoordige ontwikkelingsvoorwaarden leiden, omlijnen. Hierop aansluitend zal ik wat uitvoeriger op één stellig centrale vraag met betrekking tot de vorming van het staatsmonopolistisch kapitalisme ingaan, namelijk op de betrekkingen tussen staatsmonopolisering en ontwikkeling van de produktiekrachten. Ook bij de behandeling van deze vraag zal ik me moeten beperken tot enkele aspecten van deze problematiek. Ik vraag er derhalve begrip voor dat in de uiteenzetting uiteraard hiaten voorkomen.

Men moet het staatsmonopolistisch kapitalisme in beginsel, vanuit zijn wezen, opvatten als aanpassing van de kapitalistische produktieverhoudingen aan de tegenwoordig bereikte socialisatiegraad van de produktie. Inderdaad - en dat blijkt na de tweede wereldoorlog steeds duidelijker - is de eigenlijke oorzaak van het ontstaan van het staatsmonopolistisch kapitalisme de toenemende en sprongwijze intensivering van het aan de kapitalistische produktiewijze ten grondslag liggende konflikt. De kapitaalverhouding wordt direkt en onmiddelijk een belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten en dat is de veruit belangrijkste oorzaak voor de noodzaak van staatsmonopolistische uitbreiding van de produktieverhoudingen. De aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling, ligt ook in laatste instantie, via een groot aantal processen en konflikten, ten grondslag aan het tweede oorzakencomplex, dat ik hier als het economisch-politieke complex wil omschrijven. Deze omschrijving is niet erg bevredigend, maar ze karakteriseert ten-

minste een fundamenteel kenmerk, dat voor de vorming van het staatsmonopolistisch kapitalisme van essentiële betekenis is: het omslaan van economische in politieke conflicten.

In de geschiedenis van de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme was dit tweede oorzakencomplex aanvankelijk eigenlijk de beslissende faktor voor een groot aantal staatsmonopolistische ingrepen, omdat het kapitalistische systeem sinds de eerste wereldoorlog, vanaf het begin van de socialistische revolutie in Rusland, veelvuldig door allerlei crises ontwricht wordt. Economische en sociale crises veranderen in toenemende mate in politieke conflicten en gedeeltelijk zelfs in gewapende strijd welke het systeem zelfs in het bestaan bedreigden. Dat zijn, zoals reeds gezegd, tegenwoordig voorwaarden die de ontwikkeling van het kapitalisme beslissend beïnvloeden en waaraan het kapitalisme zich in zijn ontwikkeling niet kan onttrekken. Na de tweede wereldoorlog, vooral sinds het begin van de technische revolutie trad echter de aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling, die in laatste instantie ook aan het afbrokkelende politieke stabiliteit van het systeem ten grondslag ligt, als meest wezenlijke oorzaak van de vorming van het staatsmonopolistisch kapitalisme nadrukkelijker en direkter naar voren. Het staatsmonopolistisch kapitalisme werd niet alleen noodzakelijk vanwege de tegengestelde beweging van de kapitalistische produktie en de daaruit voortkomende gevaren voor het systeem, maar ook om de beweging van de maatschappelijke produktie als kapitalistische produktie, dat wil zeggen als winstproduktie in het algemeen mogelijk te maken, om er speelruimte voor te scheppen.

Dikwijls wordt het staatsmonopolistisch kapitalisme, voornamelijk in de polemiek tegen deze theorie, in die zin gedefinieerd, dat de burgerlijke staat door de monopolies gebruikt zou worden, om hun de hoogste winsten te bezorgen. Dat is echter een ontoelaatbare vereenvoudiging, omdat buiten beschouwing wordt gelaten, dat het staatsmonopolistisch kapitalisme juist het produkt is van een onder kapitalistische voorwaarden verloopende vermaatschappelijking van de produktie in de tegenwoordige omvang, dat wil zeggen van de druk van de tegenstellingen van het systeem en de toenemende economische en politieke labiliteit, die daaruit voortvloeit.

In deze definitie komt het staatsmonopolistisch kapitalisme als toegespitste uitbuitingsverhouding naar voren, maar in principe als stabiel en springlevend systeem en juist dat is het niet meer. Deze definitie is alleen juist voor zover het staatsmonopolistisch kapitalisme erin als ontwikkelingsvorm van de kapitalistische uitbuitingsverhoudingen gekarakteriseerd wordt. Dit is inderdaad een wezenlijk kenmerk en derhalve zou ik op deze kwestie in willen gaan.

Aan de uitbuiting ligt het partikuliere eigendom van de produktiemiddelen ten grondslag. Hieruit wordt afgeleid dat de bezitters van de produktiemiddelen het recht, respektievelijk de macht hebben, om zich in de maatschappelijke produktie gevormde meerwaarde toe te eigenen.

Daaraan is tot nog toe niets veranderd. Maar in het proces van toeëigening van meerwaarde respektievelijk winst (in dit verband is het onderscheid tussen meerwaarde en winst niet van belang) hebben zich kwalitatieve veranderingen voorgedaan.

In het enkelvoudig kapitalisme werd het deel van de totale maatschappelijke winst dat het individuele kapitaal voor zijn rekening neemt, bepaald door de wet van de gemiddelde winstvoet. Door de konkurrentie werd het winstaandeel van elk individuele kapitaal in laatste instantie gereduceerd tot de winst, die korrespondeert met het relatieve aandeel van het individuele kapitaal in het totale kapitaal. In dit proces treedt met het ontstaan van de monopolies een nieuwe faktor op. Die van de economische macht, welke de grondslag van de toeëigening van een aanvullend deel van de winst boven de gemiddelde winst uit, vormt. Over de vraag of en hoe de wet van de gemiddelde winstvoet zich toch nog doorzet bestaat onder marxisten verschil van opvatting en het zou te ver voeren hier mijn eigen mening weer te geven.

Het monopolie is echter krachtens zijn economische macht in staat de konkurrentie in bepaalde opzichten uit te schakelen - hoewel het deze niet kan opheffen - en daardoor de wet van de gemiddelde winstvoet te doorbreken.

Het monopolie verandert echter niet alleen het distributiemechanisme van de winst. De uitbuitingsrelatie zelf wordt uitgebreid, want het monopolie kan door zijn economische machtspositie waardebestanddelen uit produktiesektoren naar zich toe trekken, die vroeger niet werden uitgebuit; bijvoorbeeld uit de enkelvoudige warenproduktie.

Bij het staatsmonopolistisch kapitalisme liggen de zaken niet zo eenvoudig. Het monopolie is een ontwikkelingsvorm van het privé-kapitaal. De staat is een gecentraliseerd machtsinstrument van het totale kapitaal. Het privé-kapitaal is een element van de produktieverhoudingen, dus van de basis; de staat is een element van de bovenbouw. Het staatsmonopolistisch kapitalisme kan derhalve niet alleen maar een ontwikkelingsvorm van het privé-kapitaal zijn. Als men van het staatsmonopolistisch kapitalisme als een ontwikkelingsvorm van de kapitaalverhoudingen kan spreken, dan kan dat omdat de staat nieuwe economische funkties vervult, waardoor de staat de voorwaarden van de toeëigening van de winst door het privé-kapitaal en ook de voorwaarden van de winstproduktie en van de winstrealisering beïnvloedt, zodat de staat direkt in het kapitalistische mechanisme van toeëigening en verdeling van winst betrokken raakt.

In het voormonopolistisch kapitalisme waren de economische funkties van de staat relatief gering. De staat moest zorgen voor de algemene produktievoorwaarden, die alleen maatschappelijk te realiseren waren. De staat vormde een bepaalde economische grootheid, een bepaalde macht, maar was in dit opzicht noch voor de kapitaalbeweging, noch voor de ontwikkeling van de produktiekrachten van wezenlijke betekenis. Voor het proces van meerwaardevorming van het kapitaal (de term 'Kapitalverwertung' is in navolging van Lipschits steeds zo vertaald, red.) speelde de staat eigenlijk slechts in zoverre een grotere rol - als men de ontwikkeling van het kapitalisme in de konkrete nationale gestalte en niet als maatschappelijk systeem beschouwd - dat de staat het nationale kapitaal tegen buitenlandse konkurrentie beschermde. Reeds nu kan men echter de karakteristieke kenmerken van de aanwendingsmogelijkheden van de macht van de staat door het kapitaal onderscheiden. De staat kan in het proces van toeëigening en herverdeling van het nationale inkomen alle klassen en lagen van de bevolking en alle sektoren van de economie om-

vatten; en wel onafhankelijk van de betrekkingen die ontstaan uit de maatschappelijke produktierelaties of uit economische sectoren; betrekkingen dus, die de macht van de monopolie in dit opzicht beperken. Het gedeelte van het nationale inkomen, dat de staat aan zich trekt, is in de aanwending ook niet onderworpen aan de dwang tot meerwaardevorming van het kapitaal; bij het monopolie is dat wel het geval. Bovendien: Als de staat voorwaarden, ongeacht van welke aard, aan de economie stelt, die op de kapitaalbeweging zijn gericht, dan gaat het daarbij om voorwaarden die tegen de onbelemmerde werking van het konkurrentiemechanisme gericht zijn, om monopolievoorwaarden, die derhalve een herverdeling van het nationale inkomen teweegbrengen, dat wil zeggen een verdeling die tot stand komt dankzij de macht van de staat en die ingaat tegen de verdeling die uit het eigenlijke, innerlijke mechanisme van het kapitalisme zou resulteren.

Beschouwd man nu de rol van de staat in de huidige economie, dan moet men konstateren, dat zich in de loop van de ontwikkeling een kwalitatieve verandering heeft voltrokken. De staat wordt direkt in het reproductieproces en het proces van meerwaardevorming van het kapitaal betrokken. De staat ontwikkelt bepaalde terreinen voor het reproductieproces van het kapitaal in zijn totaliteit en voor het proces van meerwaardevorming en wel ver buiten het kader van de algemene voorwaarden van de maatschappelijke produktie. De staat neemt monopoliseringstaken over van de kapitaal massa's die voor de akumulatie onder de tegenwoordige voorwaarden van vermaatschappelijking van de produktie noodzakelijk zijn. De staat scheidt voorwaarden voor het gebruik van de in hoge mate maatschappelijke produktiekrachten door het privé-kapitaal. De staat grijpt in het reguleringsmechanisme van de maatschappelijke produktie in, en wel zowel met betrekking tot de vorming van de economische structuren, als ook met betrekking tot de verhouding tussen produktie en markt en met betrekking tot de economische groei in zijn totaliteit.

De burgerlijke staat heeft dus geheel nieuwe economische functies gekregen. De staat ruimt daarin echter noch de basis van de kapitalistische produktiewijze - het partikuliere eigendom van de produktiemiddelen - uit de weg, noch treedt de staat op enigerlei wijze buiten dat kader. De staat oefent zijn functies veeleer uit in het kader van de partikuliere eigendomsverhoudingen en derhalve op de basis van de daardoor gevormde wetten. De staat handelt ten gunste van de beweging van de maatschappelijke produktie, dat wil zeggen ten gunste van het privé-kapitaal, waaraan de staat speelruimte verschaft.

De staat vervult zijn functie doordat hij rechtstreeks taken in produktie en cirkulatie enzovoorts overneemt. Er is reeds een hele serie staatsondernemingen in de meest uiteenlopende sectoren van de economie ontstaan.

Maar voor alles bedekt de staat de economie met een net van maatregelen, waarmee de staat ingrijpt in het mechanisme van de toeëigening en de verdeling van de winst. Er is tegenwoordig in feite geen enkele economische sektor meer, waarin de staat niet op de een of andere manier - door de begroting of het belasting- of kredietwezen, door algemene economische wetten of door heffingen en subsidies, door de regulering van de buiten- en binnenlandse economische betrekkingen en van de valutaverhoudingen, enz., enz. - de verdeling van het nationale inkomen, die

voortkomt uit het eigenlijke, innerlijke mechanisme van het kapitalisme, doorbreekt en zo krachtens de macht van de staat voorwaarden voor de meerwaardevorming van het kapitaal stelt.

Er is dus gezien vanuit het standpunt van de kapitaalverhoudingen een nieuwe faktor in het mechanisme van toeëigening en verdeling van het nationale inkomen ontstaan; de faktor van de buitenekonomische macht. De staat funktioneert tegenwoordig direkt in het uitbuitingsproces. De ekonomische macht van het monopolie in dit proces wordt aangevuld door monopolievoorwaarden die van staatswege zijn vastgesteld. De moeilijkheden bij het verkrijgen van inzicht in het staatsmonopolistisch kapitalisme als hogere vorm van de monopolisering liggen in de bijzondere positie van de staat in het produktiesysteem. De ingrepen van de staat zijn doorgaans van algemene aard. Ze zijn minder gericht op een vloeiender proces van meerwaardevorming van het ene of andere monopolie - ofschoon ook dit zeer zeker een rol speelt - dan veeleer op de beweging en de ontwikkeling van de totale maatschappelijke produktie - en juist op de beweging binnen dit heel specifieke kader dat door de kapitaalverhouding bepaald is en waarin de beweging zich alleen kan voltrekken via de winst en de beïnvloeding van de voorwaarden waaronder winst gemaakt wordt. De grenzen die uit dit enge kader voor de ontwikkeling naar een bepaalde socialisatiegraad van de produktie voortvloeien, kunnen alleen maar door monopolisering doorbroken worden. Het monopolie is echter de laatst mogelijke ontwikkelingsvorm van de private kapitaalverhoudingen. Een hogere monopolisierungsgraad is slechts mogelijk door de aanwending van machtsmiddelen door de staat.

Daardoor ontstaat natuurlijk ook een faktor, die ertoe kan leiden dat het wezen van het staatsmonopolistisch kapitalisme als hogere vorm van monopolisering wordt versluierd. Staatsingrepen kunnen zowel ten gunste zijn van gemonopoliseerde als van niet-gemonopoliseerde sectoren, ze kunnen bepaalde niet-gemonopoliseerde sectoren begunstigen en tegelijkertijd gericht zijn tegen de belangen van bepaalde gemonopoliseerde sectoren. Het staatsmonopolistisch kapitalisme is in zijn verschijningsvormen dan ook zeer tegenstrijdig. Men moet daarbij echter met twee dingen rekening houden.

Ten eerste is de staat een instrument van het totale kapitaal. In een ordening waarin het monopolie het ekonomisch fundament en het wezen van de produktieverhoudingen geworden is, wordt de staat het instrument van het monopoliekapitaal. Als men de ekonomische basis van de BRD in het kort beschouwd, moet men het volgende vaststellen: de produktie is tegenwoordig in hoge mate vermaatschappelijkt. In de industrie verschaften in 1967 plus minus 12% van de ondernemingen werk aan ongeveer 71% van de arbeidskrachten, en zij zorgden voor ongeveer 80% van de omzet. Als men de onderlinge vervlechting van de eigendomsverhoudingen van deze ondernemingen beschouwd, daalt het percentage van deze ondernemingen nog meer. Dat er in andere belangrijke ekonomische sectoren een dergelijke konzentratie van produktie en kapitaal bestaat is algemeen bekend. Bovendien is de maatschappelijke arbeidsverdeling tegenwoordig zo ver ontwikkeld, zijn de ondernemingen in zo'n hoge mate gespecialiseerd en zijn de ekonomische betrekkingen tussen de produktietakken en ekonomische takken en ekonomische sectoren zo nauw, dat ook de niet-gemonopoliseerde kapitalen hetzij in de produktieverbanden van de gemonopoliseerde sectoren

3

opgenomen zijn hetzij op een andere manier door het monopolie kunnen worden omvat. Dit wil zeggen dat de gehele economie tegenwoordig in hoge mate gemonopoliseerd is.

De ontwikkeling tendeert er bovendien naar dat de concentratie van produktie en kapitaal bespoedigd wordt en dat de algemene maatschappelijke produktieverbanden een steeds nauwere en direktere vorm zullen krijgen. In een dergelijke economie - die feitelijk meer en meer op een maatschappelijk produktieorganisme in zijn totaliteit lijkt, waarvan de ontwikkeling en de produktiviteit sterk afhangt van de ontwikkeling, produktiviteit en proportionaliteit van de afzonderlijke delen, waarin derhalve de meerwaardevorming van het totale maatschappelijke kapitaal, de totale hoeveelheid winst, in zeer sterke mate door het technische niveau en de optimale structuur van het totale organisme wordt - in een dergelijke economie, betekent elk staatsingrijpen een inmenging ten gunste van het monopoliekapitaal.

Men kan zich nauwelijks een sektor voorstellen, die in een of andere vorm door maatregelen van de staat ontwikkelt of bevoordeeld wordt, waarin niet tenslotte het monopoliekapitaal de eigenlijke voordelen daaruit getrokken heeft. Het behoeft geen betoog dat die ondernemingen, die 71% van de arbeidskrachten werk verschaffen en 80% van de omzet voor hun rekening nemen, van de ontwikkeling van het transport- en perswezen, de energievoorziening, het onderzoek en de ontwikkeling, de exportbevordering, de staatsuitgaven in het algemeen en zelfs van de woningbouwbevordering door de staat het meest profiteren. Zelfs de staatsmaatregelen ter regulering van de landbouw zijn nauwelijks ten gunste van deze sektor, doch veeleer ten gunste van de industrie waar het proces van meerwaardevorming beter verloopt.

Ten tweede: juist uit de hoge socialisatiegraad van de produktie, de hechte ineenstrengeling en de onderlinge afhankelijkheid van alle sectoren, enz., blijkt de tegenwoordige scherpte van de aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling en de noodzakelijkheid, ook in dit kader vormen van maatschappelijke organisatie en produktieregulering te vinden. De staatsmonopolisering kan zich niet beperken tot afzonderlijke maatregelen of sectoren. De verbanden zijn zo complex, dat men de economische voorwaarden in zijn totaliteit moet beschouwen, omdat daarvan zowel de voorwaarden voor de meerwaardevorming van het totale kapitaal, als ook zijn positie in het internationale konkurrentievlak afhangen. De staatsmonopolisering moet dus alle economische betrekkingen, de beweging van alle economische krachten beïnvloeden, dat wil zeggen dat de staatsmonopolisering op het funktionieren van het totale kapitalistische systeem moet zijn gericht.

De verhouding monopolie - staat is natuurlijk gekompliceerd. De ondergeschiktheid van de staat aan de belangen van het monopoliekapitaal komt er in de praktijk op neer dat het staatsapparaat wordt gebruikt ter behartiging van belangen van afzonderlijke monopolies of monopoliegroepen. Het staatsapparaat zelf is echter geen bestanddeel van het monopoliseringsapparaat, ofschoon het er op velerlei manieren, door veelvoudige economische en persoonlijke relaties, mee vervlochten is. In het algemeen gesteld is de staat een instrument van het monopoliekapitaal. De staat is echter tegelijkertijd ook een vlak waarop de konkurrentiestrijd van de monopolies plaatsvindt om zoveel mogelijk pro-

fijt te trekken van de staatsmacht, ten gunste van hun eigen, specifieke belangen.

In de praktijk zitten we steeds met het vraagstuk van de krachtsverhoudingen, van de belangenovereenkomsten respektievelijk -konflikten en de op elk ogenblik gegeven konkrete voorwaarden, van de richting waarin de staatsmaatregelen in het bijzonder werken. Daarmee zijn nog lang niet alle factoren die van invloed zijn genoemd, zoals bijvoorbeeld niet de eigenbelangen van de staatsburokratie, de politieke invloeden, enz.

De functie van de staatsmonopolisering, die is gericht op het functioneren van het systeem in zijn totaliteit, zet zich als resultaat van deze zeer konkrete en zeer uiteenlopende invloeden door. De noodzakelijke afstemming van de monopolisering van de staat enerzijds en de veelheid van konkrete voorwaarden, waaronder die monopolisering zich ontwikkelt anderzijds, verklaren de vele en vaak schijnbare tegenstrijdigheden van de staatsmonopolistische verschijningsvormen. Verder verklaart het, dat ingrepen van de staat alleszins ook tegen de belangen van afzonderlijke monopolies of monopoliegroepen gericht kunnen zijn - vooral wanneer deze belangen het functioneren van het systeem in zijn totaliteit ondergraven - dat ook niet-gemonopoliseerde sectoren bevoordeeld kunnen worden; en dat staatsingrepen vaak ook helemaal niet plaatsvinden respektievelijk geen effect sorteren.

In dit verband past ook een ander gezichtspunt: de staatsmonopolisering moet tegenwoordig ook gericht zijn op de verzekering van het voortbestaan van het systeem. De mate waarin de staatsmonopolisering op het functioneren van het systeem in zijn totaliteit wordt afgestemd, neemt in betekenis toe, als de socialisatiegraad van de kapitalistische produktie hoger is en als zich derhalve des te meer konflikten voortdoen in haar beweging. In de eerste fase van de monopolistische ontwikkeling, waarin het monopolie zelf een toereikende basis voor de accumulatie van het kapitaal en de verdere ontplooiing van de produktiekrachten was, waren de staatsingrepen veel achtelozter en ondubbelzinniger slechts op de meerwaardevorming van het monopoliekapitaal en expansieprocessen naar binnen en naar buiten, enzovoorts, gericht, en niet slechts op het monopoliekapitaal in zijn totaliteit, maar ook van de heersende groeperingen van de financiële oligarchie.

Alleen onder druk van de konflikten en slechts in de mate waarin deze druk ertoe dwingt, zet de rol van de staat die op het totale functioneren en de verzekering van het voortbestaan van het systeem is gericht, zich door. De processen zijn daarom uitermate gekompliceerd. Ik zei in het begin, dat men het staatsmonopolistisch kapitalisme moet opvatten als wetmatig produkt van de kapitalistische ontwikkeling, als resultaat van de toespitsing van de aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling, die een aanpassing van de kapitalistische produktieverhoudingen aan de bereikte socialisatiegraad van de produktie noodzakelijk maakt, om speelruimte te scheppen voor de beweging van de produktie als kapitalistische produktie. Zonder deze aanpassing zijn de produktiekrachten die in hoge mate gesocialiceerd zijn niet meer op privé-kapitalistische wijze aan te wenden. Dat komt zeer duidelijk tot uiting in de afzonderlijke fasen van de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme. Elk van deze fasen wordt gekenmerkt door de konkrete uitingsvorm van de fundamentele tegenstelling op dat moment.

Reeds de eerste staatsmonopolistische ingreeo in Duitsland - essentieel vanwege de algemene betekenis ervan - omstreeks de laatste eeuwwisseling toont in duidelijke contouren de fundamentele problematiek. Het ging toendertijd om de opbouw van de elektriciteitsvoorziening.

Men moet hier vooropstellen, om de algemene betekenis ervan te karakteriseren, dat de traditionele, trage energieproductie en vooral energietransmissie grenzen aan de verdere ontwikkeling van de produktiekrachten, aan de verdere concentratie van de productie en vooral aan die procédés, die een massaproductie vereisten, zoals de lopende bandproductie e.d., stelde, die zuiver technisch gezien niet overschreden konden worden. De elektromotor bijvoorbeeld kon afzonderlijk machines in werking stellen en opende derhalve geheel nieuwe mogelijkheden. Dit leidde derhalve tot een omwenteling in de produktietechnologieën in de volgende decennia en tot volledig nieuwe dimensies in de concentratie en expansie van het kapitaal. De invoering van de elektromotor dreigde echter door de enorme opbouwkosten van de noodzakelijke elektriciteitscentrales en vooral van de distributieinstallaties te mislukken. De stroom uit de kleine elektriciteitscentrales was te duur om met de traditionele energiesystemen te kunnen concurreren. Goedkope stroom was alleen maar in grote centrales te verwekken, waarvoor de afzetmarkt weer ontbrak, zolang deze energie niet op algemene schaal werd gebruikt. Grote centrales waren derhalve niet rendabel. De staat moest ingrijpen. De staat bouwde de installaties in eigen beheer of financierde ze, respectievelijk stelde zich garant voor de noodzakelijke afzet.

Deze fase is in verschillende opzichten interessant. In absolute omvang waren de staatsmaatregelen onbeduidend, maar hun algemene betekenis voor de ontwikkeling van de produktiekrachten en het proces van meerwaardevorming was enorm. Hier bleek echter vooraal ook de kapitaalverhouding voor de eerste keer als absolute belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten. Absoluut niet in deze zin, dat dit gebied voor altijd van het kapitaal weggevallen zou zijn, maar gezien vanuit het standpunt van de ontwikkeling van de produktiekrachten.

De ontwikkeling van de elektriciteitsvoorziening mislukte niet door het probleem van de mobilisering van de noodzakelijke hoeveelheid kapitaal; een vraagstuk dat voor de ontwikkelingsvormen van de kapitalistische produktieverhoudingen eveneens een grote rol speelt.

Er waren reeds naamloze vennootschappen en monopolies, dus vormen van het kapitaal, die zeer zeker de noodzakelijke middelen zouden hebben kunnen mobiliseren. Hier manifesteert zich de winst als absolute belemmering voor iedere ontwikkeling door het kapitaal. De voorwaarde voor het proces van meerwaardevorming van het kapitaal bestond hier voor geen enkele ontwikkeling. Het maatschappelijke karakter van de energieproductie moest van meet af aan zo hoog zijn, dat deze sektor in het licht van de meerwaardevorming van het kapitaal en het kader van de gegeven structuur van de maatschappelijke productie en van de daarvoor beperkte markt, niet ontwikkeld kon worden. Pas toen de markt voor de elektriciteit zich uitgebreid had en dus de productie en de afzet van de nieuwe sektor in de structuur van de maatschappelijke productie geïntegreerd was, viel deze weer binnen het proces van meerwaardevorming. De maatstaf van elke ontwikkeling van productie en produktiekrachten, die voortkwam uit de kapitalistische produktieverhoudingen werkte dus niet. Daarom moest de staat voor deze ontwikkeling ingeschakeld worden. De

staat kon een gedeelte van het nationale inkomen naar zich toetrekken en het zonder de dwang tot meerwaardevorming, doch in het belang van de meerwaardevorming van het kapitaal inzetten. De staat beïnvloedde daardoor tegelijk de voorwaarden van de winstproduktie en wel ver buiten het terrein waarop de staat werkzaam zou worden.

Ik kan hier om redenen van tijd niet ingaan op de oorlog als fase van een zeer duidelijke staatsmonopolistische ontwikkeling. Belangrijk is evenwel de periode na de economische wereldkrisis van 1929 tot 1933. In deze periode hadden de eerste werkelijk groots opgezette regulerende staatsmonopolistische ingrepen in de economie plaats met behulp van staatsmiddelen. Daarmee komt tegelijkertijd het complex van economisch-politieke oorzaken voor de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme aan de oppervlakte: de verzekering van het voortbestaan van het kapitalistische systeem van de maatschappelijk produktie.

De crisis was stellig de faktor die de tijdelijke oplossing verschafte. Reeds in de eerste wereldoorlog was de positie van de arbeidende klasse zo verslechterd, dat er massale revolutionaire bewegingen ontstonden. In Rusland, waar feodale, kapitalistische en imperialistische tegenspraken de last, die op de massa drukte, voorwaarde, leidden ze tot een ingrijpende verandering van het maatschappelijk systeem. De kapitalistische maatschappijordening schudde voor de eerste keer op haar grondvesten.

De konjunktuur van na de oorlog was te kort om een echte politieke stabilisering te kunnen bewerkstelligen. Er volgde een crisis rond de voortdurende stagnatie. De massale werkeloosheid, de verpaupering en de uitzichtloosheid van de situatie leidden opnieuw tot sociale onrust, politieke crises en strijd, die het systeem deden wankelen. De staat moest ingrijpen. Dit geschiedde op het politieke vlak door de overgang naar fascistische onderdrukkingmethoden. Maar ook op het economische vlak, om de stagnatie van de produktie te doorbreken, en zo de economische basis van de sociale onrust uit de weg te ruimen.

Ik behandel dit probleem, omdat hier voor de eerste keer open en bloot, onafhankelijk van de bijzondere omstandigheden en de druk die door de imperialistische oorlogen ontstonden, de aan het systeem immanente tegenspraken, dusdanig toegespitst blijken te zijn, dat ze het gevaar met zich meebrengen dat economische crises direkt omslaan in sociale en politieke crises en onlusten die het systeem bedreigen. Dit was vooral afhankelijk van twee bijzondere omstandigheden, die de economische wereldkrisis van voorafgaande overproduktiecrises onderscheidde: De bijzondere intensiteit ervan en de lange duur van de stagnatie die er op volgde. Beide omstandigheden zijn geenszins toevallig.

Het monopolie had de socialisatie van de produktie erom gestimuleerd. Daardoor was ook de omvang van het vaste kapitaal van de samenleving geweldig gegroeid. In 1925 hield bijna een vierde van alle werknemers in de Duitse economie zich bezig met de produktie van bestanddelen van het vaste kapitaal; twee keer zo veel als in 1875. De teruggang van de investeringen - waarin de crisis zich manifesteerde, niet zo iets als de oorzaak van de crisis - moet derhalve vanwege het multiplier-effekt een vernietigende werking hebben. Vandaar ook de intensi-

teit van de crisis.

Anderzijds begrensd het monopolie - het gaat hier over de eerste overproduktiekrisis in een volledig ontwikkeld monopolie-kapitalisme - de opleving van het investeringsproces na de crisis. In het voormonopolistisch kapitalisme stegen de investeringen na een relatief korte periode van stagnatie weer snel, omdat de kapitalen die zich hebben kunnen handhaven door de concurrentie tot vernieuwing van de installaties gedwongen werden.

Deze kapitalen hadden geen andere mogelijkheid dan zich aan de nieuwe voorwaarden aan te passen of de meerwaardevorming te verhogen. Het monopolie kan anders op de crisis reageren. Het legt bedrijven lam en laat alleen die bedrijven in werking, die onder de gegeven marktverhoudingen en bij overeenkomstige prijsregulatie voor het monopolie een optimale meerwaardevorming mogelijk maken (ook dit is een faktor die ertoe bijdraagt dat de crisis intensiever wordt).

Tot deze in werking zijnde bedrijven beperkt het monopolie ook het moderniseringsproces. Dat wil zeggen, dat het vernieuwingsproces van het vaste kapitaal begrensd wordt in vergelijking tot vroeger. Dit veroorzaakt de lange duur van de stagnatie en de uitzichtloosheid van de situatie. Bij de economische wereldcrisis gaat het dus om een crisis, die kenmerkend is voor het monopoliekapitalisme. Zij weerspiegelt de bereikte graad van intensiteit van de economische crisis, die immanent zijn aan het systeem. (Ook de imperialistische oorlogen zijn uitdrukking van deze graad van intensiteit.) Twee dingen worden zichtbaar:

Ten eerste: deze crises worden veroorzaakt door de spontane anarchische kapitaalbeweging, die echter niet meer automatisch, ook de op de crisis volgende opleving teweegbrengt. De staat moet worden ingeschakeld om de produktieopleving te realiseren.

Ten tweede: op basis van de tegenspraken ontstaan, respektievelijk versterken zich de massabewegingen, die in revolutionaire bewegingen, die het systeem bedreigen, kunnen omslaan. De staat moet zich met het oog op de ontwikkeling van deze bewegingen ook in andere sectoren dan de economische optreden - daarom heeft het staatsmonopolistisch kapitalisme immers ook nog andere dan economische kanten als wezenlijke kenmerken - maar de verzekering van het voortbestaan van het systeem betekent ook nu een economische opgave voor de burgerlijke staat. Deze problematiek bepaalt, zoals eerder vermeld, de voorwaarden waaronder de ontwikkeling van het kapitalisme zich tegenwoordig voltrekken moet in een heel nieuwe kwaliteit. Tegenwoordig is het bijvoorbeeld niet meer voldoende de uitweg uit de crisis te zoeken, maar het kapitalisme moet ze van te voren proberen te vermijden of minstens trachten te beperken. Het gevaar van het omslaan van economische in sociale en politieke crises en onlusten is zó groot, dat sinds de tweede wereldoorlog regulerende staatsingrepen ter verzekering van de economische groei, de volledige werkgelegenheid e.d. een heel wezenlijke plaats innemen in de doelstelling van de economische politiek van de staat.

Op de problematiek van de krisescyclus van na de oorlog zou ik hier niet nader in willen gaan, hoewel deze geenszins aan betekenis heeft ingeboet. Het gaat daarbij echter om een probleem, dat een hele reeks nieuwe aspecten met zich meebrengt en dat derhalve in dit korte bestek niet kan worden afgehandeld. In het staatsmonopolistisch kapitalisme

neemt de staat bepaalde krisissfuncties over en overbrugt zo een gedeelte van de tegenspraken, die vroeger opgelost werden door overproduktiekrises. De staat draagt ertoe bij dat de conflicten zich gedeeltelijk verplaatsen en in een andere vorm naar voren komen. Het explosieve karakter van de problematiek is daardoor evenwel geenszins afgenomen. Het vaste kapitaal is aanzienlijk gestegen: in 1962 was reeds meer dan een derde van de werknemers werkzaam in de produktie van onderdelen van het vaste kapitaal. Vooral de kapitaalverhouding komt echter steeds duidelijker naar voren als belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten en het versterkt aldus het gevaar dat de investeringsprocessen stagneren, waardoor intensieve crises kunnen worden teweeggebracht.

Het zwaartepunt van staatsmaatregelen wordt meer en meer verplaatst naar het scheppen van ruimte voor de ontwikkeling van de produktiekrachten; of algemener gezegd naar het schappen van bewegingsruimte voor het privé-kapitaal. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de staatsregulering van de economische investeringsprocessen, die na de economische wereldkrisis en ook nog in de eerste jaren na de oorlog in hoofdzaak plaatsvonden door direkte staatsinvesteringen, sedert het midden van de vijftiger jaren in toenemende mate verbonden werden met de investeringsprocessen van het privé-kapitaal. De staatsmaatregelen ter regulering van de cyclische produktiebeweging en ter doorbreking van de kapitalistische belemmeringen voor de ontwikkeling van de produktiekrachten versmolten in hoge mate, Tegenwoordig onderscheiden zij zich vaak alleen nog maar door de voorkeur van de ene of andere doelstelling al naar gelang de konkrete voorwaarden op dat moment. Er zijn nog een serie andere verbanden, die elkaar onderling beïnvloeden. In ieder geval neemt evenwel de tegenstelling tussen het maatschappelijk karakter van de produktiekrachten en de kapitalistische produktieverhoudingen in zijn meest direkte verschijningsvorm, als belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekracht van de arbeid, zo'n centrale plaats in, dat ik dit probleem nog wat uitvoeriger zou willen behandelen.

Tot de tweede wereldoorlog en ook nog in de eerste jaren erna, was het monopolie als vorm van de kapitalistische produktieverhoudingen voor de ontwikkeling van de produktiekrachten over het algemeen voldoende. Dat veranderde vrij drastisch met het opgang komen van de technische revolutie en wel in het bijzonder door de ermee gepaard gaande snelle groei van het vaste kapitaal. Het vaste kapitaal speelt hierbij in verschillende opzichten een rol; ik wil hier echter alleen op het kernprobleem ingaan: met de groei van het vaste kapitaal neemt de socialisatiegraad van de produktie dermate toe, dat de meerwaardevorming van het ingezet- te kapitaal onzeker wordt of met een aanzienlijk risico belast wordt.

De moderne techniek is een massaproduktietechniek. De ontwikkeling van deze techniek wordt door een sprongsgewijze uitbreiding van de capaciteiten gekenmerkt. Tegelijkertijd neemt ook het vaste kapitaal aanzienlijk toe en de betekenis van het omslaan van het vaste kapitaal voor het proces van meerwaardevorming van het kapitaal neemt snel toe. Uit het omslaan volgt derhalve een dwang tot aanzienlijke afzetstijging. Dat gaat in elk geval op, zelfs voor het techniektype waarvoor het beginkapitaal laag is. In de mineraalolie-industrie, bijvoorbeeld, zijn de investeringskosten per ton jaarkapaciteit in vergelijking met de tijd voor de oorlog ongeveer kwart gedaald. De absolute investeringsomvang voor optimale belegging is evenwel zodanig gestegen, dat de afzet verdrievoudigd zou moeten zijn als de slijtage van het vaste kapitaal per produk-

tieeenheid gelijk zou blijven. Het zou vertienvoudigd moeten zijn als de nieuwe techniek de algemene technologische basis zou worden van de produktie in de raffineerderij en derhalve de konkurrentieverhoudingen zou bepalen. Daar komt bij dat de verwerking van mineraalolie nog een uitzondering is. In de meeste sectoren zijn de investeringskosten per ton jaarkapaciteit gestegen en in sommige gevallen aanzienlijk. Des te sneller dus het relatieve aandeel van het vaste kapitaal in het kader van de organische samenstelling van het kapitaal groeit, des te meer wordt de belasting van de installatie een wezenlijke voorwaarde van de meerwaardevorming van het kapitaal. De dwang tot continuïteit in de produktie bij een hogere socialisatiegraad wordt enorm versterkt.

Hier komt nog wat bij, namelijk de invloed die uitgaat van de toenemende arbeidsdifferentiatie en de hechtere en direktere vervlechting van de verschillende produktiestadia. De proportionaliteit van de produktiestadia, een belangrijke voorwaarde voor de meerwaardevorming van het kapitaal, levert eveneens nieuwe maatstaven met betrekking tot de orde van grootte van het gehele bedrijf. Terloops zij vermeld dat dit probleem zich in de ekonomie in zijn totaliteit als proportionaliteit van de ekonomische sectoren manifesteert en ook in deze vorm produktieverbanden, die op de gehele maatschappij betrekking hebben, in geheel nieuwe maatstaven tot een voorwaarde voor rationale aanwending van moderne produktiekrachten wordt. Men kan de betekenis daarvan gemakkelijk vatten als men bedenkt in welk net van ekonomische relaties ondernemingen van de nieuwe orde van grootte direkt terecht komen wanneer ze winst moeten maken.

Edoch, terug naar de omvang van de ondernemingen. Vergelijkt men bijvoorbeeld de techniek die in het begin van de 50-er jaren in de ijzer- en staalindustrie gebruikt werd met die welke het er op volgende ontwikkelingsstadium kenmerkte, dan blijkt in elk geval een sprongsgewijze groei van de capaciteiten van de aggregaten in de afzonderlijke produktiestadia. De dagproduktie van de hoogovens is meer dan vertienvoudigd; de capaciteit van Siemens-Martin is ongeveer vervijfvoudigd, waarbij de smelttijd bovendien tot een derde verkort werd; de produktie van de walsafdeling is ongeveer vijftientig keer zo groot geworden.

Alleen al deze enkele voorbeelden tonen aan dat elke verandering in een deelsektor de proportionaliteit van het geheel, waarvan de goede samenwerking tussen de afzonderlijke produktiesektoren afhangt, verstoord wordt. De technische revolutie dwingt dus een volledige omvorming van de ijzersmelterij af. Er is nog iets veranderd. In tegenstelling tot vroeger zijn tegenwoordig de walsafdelingen bepalend voor de structuur. Is het bedrijf niet groot genoeg voor een, gezien de technische samenstelling van de installaties, optimaal gestructureerde ijzersmelterij voor de jaarlijkse produktie van ruw ijzer, dan bedroeg die produktie in de oude installaties ongeveer 800.000 ton, in de nieuwe installaties ongeveer 5 miljoen ton. Tot zover de direkte vervlechting van de produktiesfeer. Voor een koncern komt er nog het vraagstuk van de positie in de konkurrentiestrijd bij. Een optimale koncernstructuur, dat wil zeggen een structuur, die het koncern naar gelang de omvang van het produktieassortiment en ook naar gelang de proportionaliteit van de onderdelen een vaste positie op de markt verleent en die vroeger eveneens ongeveer 800.000 ton bedroeg, bedraagt tegenwoordig 10 tot 12 miljoen ton.

De socialisatiegraad van de produktie wordt door de ontwikkeling van de produktiekrachten dus enorm verhoogt en is tegenwoordig in tegenstelling tot vroeger niet meer alleen het gevolg, maar hoe langer hoe meer een voorwaarde voor de rationele aanwending van moderne techniek.

Vroeger speelde het voor de vergroting van de totale omvang van de maatschappelijke produktie in een sektor nauwelijks een rol, als de modernste techniek door een tiental of meer kapitalen geïntroduceerd werd; de totale omvang van de maatschappelijke produktie werd daardoor niet noemenswaard vergroot. Als daling van de winstvoet werd dit proces pas toen voelbaar, toen de nieuwe techniek de algemene technologische basis van de produktie werd. Tegenwoordig is de socialisatiegraad van de produktie reeds zover voortgeschreden en tegelijkertijd is de uitbreiding van de capaciteiten zo omvangrijk, dat hetzelfde proces een volledige ommekeer van de marktverhoudingen kan teweegbrengen. Er bestaan derhalve momenteel reeds bij voorbaat moeilijkheden om bij de invoering van nieuwe techniek de produktie- en marktontwikkeling enigermate met elkaar in overeenstemming te houden.

Dit vraagstuk is in het kader van afzonderlijke concerns in hun konkrete grootte niet meer op te lossen. Ook de traditionele produktie- en prijsafspraken van een geheel gemonopoliseerde sektor helpen hiet niet meer.

Op het moment dat de moderne techniek op ruimere schaal wordt gebruikt, stort de marktbeheersing door het monopolie ineen. Er ontstaan overcapaciteiten, die vele jaren op de marktontwikkeling vooruitlopen en die het proces van meerwaardevorming van het kapitaal bemoeilijken of zelfs geheel kunnen opheffen. Een rationele aanwending van de moderne techniek is dus slechts mogelijk, als de markt zich snel uitbreidt - en dat is slechts in die sectoren het geval, waarin sprake is van uitgesproken groei - of wel als het afzonderlijke kapitaal zijn marktaandeel, overeenkomstig die groei, krachtig uitbreiden kan - en dat zou een uitzonderingsgeval zijn.

Een dergelijke socialisatiegraad van de produktie komt in het kader van het kapitalisme alleen tot stand als gevolg van concentratie en centralisatie van het kapitaal. Daarbij speelt alleen de concentratie van het kapitaal in de snel expanderende industrieën een nog grotere rol. Beslissend is tegenwoordig de centralisatie van het kapitaal. Dat is evenwel een proces, waaraan enkele wetmatigheden ten grondslag liggen.

Het verloopt moeizaam, ongeacht de vorm waarin het proces zich voltrekt. Het opslokken van zwakkere door sterkere kapitalen is moeilijker geworden, omdat tegenwoordig in de konkurrentiestrijd kapitaalhoeveelheden van ongekende economische macht tegenover elkaar staan. De specialisatie van de produktie of de fusie van verschillende concerns heeft wederom betrekking op de positie van de afzonderlijke concerns in de structuur van het totale kapitaal; er kunnen afhankelijkheidsrelaties ontstaan, machtsposities kunnen ondergraven worden.

De centralisatie vindt derhalve plaats onder de dwang van een buitengewone druk en wel onder de tegenwoordige voorwaarden voor monopolistisch versterkte kapitaaleigendomsstructuren, en slechts dan, als deze druk de meest scherpe vormen heeft aangenomen en andere mogelijkheden niet meer open staan. Ik herinner hier slechts aan de steenkolendelving, waarin zelfs een crisis, die langer duurde dan vroeger een hele crisis-

cyclus, de kapitaaleigendomsstructuur niet essentieel kon veranderen. Het centralisatieproces van het kapitaal verloopt derhalve in verhouding tot de veranderingen in de technische ontwikkeling eendeloos langzaam.

Onder deze voorwaarden wordt de kapitaalverhouding tot een belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten. Vooreerst niet in zo absolute vorm, zoals dat voor de opbouw van de elektriciteitsvoorziening geïllustreerd werd. Het roept evenwel een specifieke vorm van de ontwikkeling van de produktiekrachten op, waardoor de van oudsher aanwezige grenzen voor de invoering van nieuwe techniek door het kapitaal vaster komen te liggen.

Nieuwe techniek wordt door het kapitaal over het algemeen slechts dan en alleen in die mate in de produktie geïntroduceerd waarin het tot een middel voor de winststijging kan worden.

Aan het vraagstuk van de dwang tot de invoering van nieuwe techniek door een verschuiving van de concurrentieverhoudingen ga ik hier voorbij, omdat pas van deze dwang sprake is als de nieuwe techniek al enigszins is verbreid, dus de concurrentieverhoudingen heeft gewijzigd.

Onderzoekt men thans de grenzen voor de invoering van nieuwe techniek, die in vroegere stadia van het kapitalisme van belang waren, dan blijken ze te herleiden op de verhouding tussen de te realiseren winstverhoging en de nog in de bedrijven gelegen waarde, voorzover deze door het monopoliseringsproces wordt vernietigd. Deze belemmering geldt natuurlijk ook nu nog. Tegenwoordig treedt evenwel een ander probleem, dat vroeger slechts af en toe een rol speelde, op de voorgrond: het vraagstuk van de rationele aanwending van de moderne techniek, dat wil zeggen de potentiële winststijging als gevolg van de invoering van de moderne techniek er ook volledig uithalen. In de mate waarin dat mogelijk is, kan het kapitaal de produktiekrachten ontwikkelen.

Zelfs als men in aanmerking neemt dat het monopoliekapitaal bij de bereikte socialisatiegraad van de produktie langdurig moet disponeren, en het ook kan, en een capaciteitsbelasting van gemiddeld 80 procent overeenkomt met de algemene voorwaarden voor meerwaardevorming van het kapitaal, dan zijn in het kader van de telkens gegeven kapitaaleigendomsstructuren capaciteitsuitbreidingen, die het vijf- of tienvoudige aan winst opleveren, tich nog nauwelijks te realiseren. In de praktijk ziet de ontwikkeling er als volgt uit: hoewel het kapitaal modernere, produktievere techniek introduceert, blijft toch de ontwikkeling van de produktiekrachten achter bij de technisch mogelijke stand.

In het geval van de ijzer- en staalindustrie kwam het erop neer dat de investeringscyclus van 1954/1955 tot 1962/1963, die het begin van de ingrijpende technische veranderingen in deze sektor kenmerkt en die een niet onaanzienlijke stijging van de arbeidsproduktiviteit met zich meebracht, toch slechts tot de invoering van een techniek leidde, die het in die tijd reeds mogelijke, produktiegewijs beproefde technische ontwikkelingsnivo slechts ongeveer 25 tot 30 procent opschroefde. Als men het eens scherp wil formuleren dan werden destijds aggregaten in de produktie geïntroduceerd die feitelijk reeds op het tijdstip van hun invoering verouderd waren.

De ijzer- en staalindustrie is slechts een voorbeeld. Men treft dit proces in alle industrietakken aan, die wat meer of minder dan gemiddeld

groeiden: zo ook voor de volgende investeringscycli.

Door deze ontwikkelingsvorm van de produktiekrachten wordt de levensduur van de installaties verkort en wel nog meer dan op zich reeds door het snelle tempo van de wetenschappelijk technische vooruitgang teweeggebracht wordt. Tegelijkertijd leidt echter elk stadium in dit proces tot een grotere omvang van het ingezette vaste kapitaal, dat wil zeggen de omvang van kapitaalvernietiging, die tegen dit proces indruist, neemt toe. De belemmeringen voor de ontwikkeling van de produktiekrachten nemen toe.

Inderdaad is deze belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten in de loop van de naoorlogse ontwikkeling zo opvallend, dat het gehele proces herhaaldelijk dreigde te stagneren. Vandaar de vervlechting van reguleringsmaatregelen van staatswege met de investeringsprocessen van het privé-kapitaal. Door afschrijvingsfaciliteiten en andere maatregelen werd de kapitaalvernietiging van het nivo van het privé-kapitaal verplaatst naar het nivo van de samenleving. In feite om dezelfde reden, zij het van een andere kant, namelijk in samenhang met het streven naar de maximalisering van de in de nieuwe techniek gelegen mogelijkheden tot winststijging, dus in verband met de rationele aanwending, zijn weer een aantal andere staatsmaatregelen getroffen, die de uitbreiding van de markt dienden of de voorwaarden voor meerwaardevorming op een andere manier beïnvloedden. Het resultaat van deze ontwikkelingsprocessen en van de daarin gelegen toespitsing van de conflicten, weerspiegelde ook de enorme versnelling van de centralisatie van het kapitaal, waarvan we al enkele jaren getuige zijn.

In de tot nu toe behandelde samenhang wordt de kapitaalverhouding geen belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten, niet alleen omdat deze niet rationeel in de gegeven structuur van de maatschappelijke produktie zou kunnen worden gerangschikt, maar veeleer omdat onder kapitalistische voorwaarden de noodzakelijke socialisatiegraad van de produktie eerst na verloop van moeizame, spontane processen wordt gekreëerd. Tegelijkertijd breidt zich ook de sfeer uit waarin de kapitaalverhouding tot een absolute belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten is geworden.

Ik bedoel daarmee niet de algemene voorwaarden van de maatschappelijke produktie, die slechts maatschappelijk gekreëerd en onderhouden kunnen worden, omdat ze niet in het kader van het proces van meerwaardevorming van het kapitaal passen; bijvoorbeeld autowegen, enz. Ik zou er echter op willen wijzen dat men tegenwoordig ook dit vraagstuk in de totale samenhang van de maatschappelijke ontwikkelingsproblematiek opnieuw zou moeten overdenken. Niet alleen omdat de omvang van deze sectoren en hun betrekkelijke betekenis in de totale samenhang van de maatschappelijke produktie en dus ook voor de meerwaardevorming onevenredig snel groeit. Daar komt bij dat vroeger natuurlijke voorwaarden van de produktie of die welke door het kapitaal gekreëerd werden, tegenwoordig maatschappelijk geschapen moeten worden; en ze hebben een belangrijk aandeel in het hele reproductieproces. De watervoorziening en de regulering van de waterhuishouding in het algemeen, zijn voorbeelden van zulke taken, die voor alle produktiesektoren van ontzettend grote betekenis zijn. Al deze sectoren zijn voor de voorwaarden voor de meerwaardevorming van het privé-kapitaal, zelfs als basis voor zijn beweging zonder meer, van niet te

onderschatten belang. In zoverre wordt de maatschappij hier een belasting opgelegd, waarvan de vruchten toevloeien aan het privé-kapitaal. Echter neemt ook de problematiek, die zich destijds al met betrekking tot de opbouw van de elektro-energie-verzorging voordeed, meer en meer in betekenis toe.

Produktiesektoren die vroeger tot de bewegingssfeer van het privé-kapitaal behoorden, breken in toenemende mate uit het kader van het meerwaardevormingsproces, omdat in die takken het maatschappelijk karakter van de produktie in verband met de ontwikkeling van de produktiekrachten zó sprongsgewijs stijgt of van te voren zó hoog is, dat het een bepaalde tijd duurt, voordat ze met de produktie en de afzet in de structuur van het maatschappelijk produktieorganisme zijn geïntegreerd. Hoge kapitaalfixering, omslagtijden die boven het gemiddelde uitkomen en onzekerheid van de meerwaardevorming of zelfs de terugvloeiing van de midelen kenmerken deze sektoren. Ze kunnen derhalve door het privé-kapitaal in de regel niet meer, of alleen nog maar op een ontoereikende manier, ontwikkeld worden.

Er zijn tegenwoordig nog veel van die sektoren. Als voorbeeld kan men onder andere verwijzen naar het gebruik van kernenergie, bepaalde verkeersmiddelen en nieuwsmedia en bepaalde takken van de elektrotechniek en elektronika. Ook het onderzoeks- en ontwikkelingskomplex is hierin te rangschikken. Evenals sektoren als de steenkolendelving, die met betrekking tot de structuurveranderingen als gevolg van de technische revolutie, relatief aan betekenis inboeten en waarvan het opnieuw opnemen in de structuur van de maatschappelijke produktie, waarvoor ze nog steeds onontbeerlijk zijn, in het kader van het privé-kapitaal niet meer mogelijk is. De ontwikkeling van al deze sektoren moet, direkt of indirekt door de staat worden overgenomen.

De aan het kapitalisme ten grondslag liggende tegenstelling is tegenwoordig dus ook reeds direkt op veelvuldige wijze werkzaam. De kapitaalverhouding treedt steeds ondubbelzinniger als belemmering voor de ontwikkeling van de produktiekrachten naar voren en het is noodzakelijk geworden de burgerlijke staat in de ekonomie te betrekken - als vorm van de aanpassing van de kapitalistische produktieverhoudingen aan de socialisatiegraad van de produktie - om deze belemmering te doorbreken en de aanwending van de in hoge mate gesocialiseerde produktiekrachten op privé-kapitalistische basis trouwens nog mogelijk te maken. Dit is nog maar één van de oorzaken voor de volledige ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme na de tweede wereldoorlog, maar de problematiek in zijn totaliteit wordt er duidelijk zichtbaar door.

Ik heb een overvloed van vraagstukken niet in mijn uiteenzettingen kunnen betrekken. De oorzaken van de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme konden niet eens in hun volle veelvoud en onderlinge betrekkingen beschreven worden. Het ging mij er echter vooral om, aan te tonen, dat het staatsmonopolistisch kapitalisme niet alleen begrepen moet worden als herverdeling van nationaal inkomen door de staat ten gunste van de monopolies, maar dat de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme, het betrekken van de staat in de ekonomie, een wetmatig proces is, dat voortkomt uit de innerlijke konflikten van de produktiewijze, uit grenzen van haar ekonomische en haar algemene ontwikkeling, die door de produktieverhoudingen zelf aan de verdere ontwikkeling van de samenleving worden gesteld. Maar de staat handelt daarbij volgens de kapitalistische produktiewijze, de staat heeft de hand in het meerwaardevormingsproces. De staat houdt er geen rekening mee, om het zo maar eens uit te drukken, dat de meerwaardevorming zelf tot een maatstaf van de

maatschappelijke ontwikkeling is geworden, die niet meer aan haar eisen voldoet, en die veeleer konflikten veroorzaakt. De staat tracht deze konflikten op te lossen, en wel zowel de konflikten van het kapitaal en de beweging daarvan, als ook de konflikten van de maatschappelijke ontwikkeling doordat de staat de voorwaarden van meerwaardevorming van het kapitaal vaststelt - voorwaarden, die gezien hun karakter monopolievoorwaarden zijn - om op die wijze speelruimte voor zijn beweging te scheppen; altijd vanuit het inzicht dat de kapitaalbeweging, als die mogelijk is gemaakt, de beste vorm is om problemen op te lossen. Kapitaalbeweging betekent echter tegenwoordig monopoliebeweging; kapitaalvorming betekent de vorming van monopoliekapitaal. En oplossingen van problemen aangaande de beïnvloeding van de monopoliebewegingen zijn oplossingen voor het monopoliekapitaal. Als deze monopoliebewegingen tevens in de richting van de oplossing van maatschappelijke problemen werken, dan gebeurt dat alleen als hun eigen privé-kapitalistische en maatschappelijke belangen met elkaar overeenkomen; en alleen binnen deze grenzen. Staatsingrepen, die niet stroken met deze privé-monopolistische belangen blijven zolang dit het geval is, zonder enig succes. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de poging tot ontwikkeling van landbouwkundig gestructureerde gebieden aan de grens van of buiten de nieuwe industriële centra, respectievelijk van de onderontwikkelde landen in het algemeen; evenals het probleem van deze gebieden ook toont, brengt de kapitaalbeweging, door staatsmaatregelen mogelijk gemaakt en op het proces van meerwaardevorming van het kapitaal georiënteerd, dergelijke problemen eerst teweeg.

Zijn de staatsmaatregelen strijdig met de belangen van het monopolie, dan worden ze doorkruist. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de dollarbewegingen en van multinationale of van sterk op de buitenlandse handel georiënteerde concerns tijdens de recente valutakrisis. De staatsingrepen zijn dus gericht op de manier waarop het systeem funktioneert, ze werken buiten de wetmatigheden van het systeem, die niet meer met de eisen van de maatschappelijke ontwikkeling overeenkomen.

De theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme ziet daarbij echter geenszins de veelvuldigheid van de verbanden binnen deze vorm van kapitalistische produktieverhoudingen over het hoofd. Als deze theorie in de loop van de uitwerking stelt dat de staat aan belangen van de monopolies ondergeschikt wordt gemaakt, dat de macht van de monopolies versmelt met de staatsmacht, dat het monopolie-apparaat en het staats-apparaat in een personele unie verbonden worden, dan geschiedt dat omdat dit bepaalde kanten van het systeem karakteriseert.

De theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme erkent wel degelijk dat daardoor nog niet de hele veelvoud van de betrekkingen monopolie - staat alsmede de dialektiek van deze betrekkingen en de ontwikkeling ervan in het kader van de verscheidenheid van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingsprocessen omvat wordt. In de theorie komt volledig tot uitdrukking, dat door de ontwikkeling van het staatsmonopolistisch kapitalisme en op basis van de oorzaken ervan, ook nieuwe kwaliteiten in de relatie tussen economie en politiek ontstaan zijn, dat economische problemen hoe langer hoe meer ook politieke problemen geworden zijn en dat daardoor het terrein van de discussies uitgebreid is, als ook het terrein van de invloeden waaraan de staat in zijn activiteiten onderhevig is; en wel buiten het kader van de monopolieinvloeden. In hoeverre

daar sprake van is, waar hier de grenzen liggen, welke ontwikkelingswetmatigheden eruit voortvloeien, dat zijn stellig allemaal vragen waarover de meningen noch uiteenlopen en die onderzocht en opgehelderd moeten worden.

Dr. R. Katzenstein.

LITERATUUR:

- R. Gündel, H. Heiningen, P. Hess, K. Zieschang, "Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus", Akademie Verlag, Berlijn 1967.
- Kurt Zieschang, "Ursachen und Wesen des staatsmonopolistischen Kapitalismus", in: "Wirtschaftswissenschaft", Berlijn, aflevering 2, 1973.

(Vertaling: Joost van de Broek; Hennie Derks en Joop Meijnen).